

## صادرات توتون در عصر پهلوی اول\*

زهرة شیرین‌بخش\*\*

### چکیده

توتون و تنباکو در گذشته یکی از محصولات مهم صادراتی ایران به‌شمار می‌آمد و شرایط اقلیمی مساعد برای کشت این محصول در برخی نقاط ایران، زمینه را برای گسترش صنعت و تجارت توتون فراهم می‌ساخت.

در دوره پهلوی اول، هم‌زمان با انحصار خرید و فروش توتون توسط دولت، تلاش‌هایی برای بازاریابی و صدور این محصول در بازارهای جهانی صورت گرفت که گاه با موفقیت همراه بود.

این مقاله تلاش دارد به بررسی گوشه‌ای از تکاپوهای دولت پهلوی اول در عرصه تجارت خارجی توتون، برخی موانع موجود در مسیر صدور این محصول و تلاش برای تسهیل صادرات ایران در این زمینه بپردازد.

واژگان کلیدی: توتون، تنباکو، پهلوی اول، تجارت خارجی، انحصارات بازرگانی.

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۱۲/۱۵

\* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۱۰/۱۵

E-mail: zohreh.shirinbakhsh@gmail.com

\*\* کارشناس ارشد تاریخ - پژوهشگر بنیاد ایران‌شناسی

## مقدمه

ورود توتون به ایران سابقه طولانی دارد. توتون و تنباکو در اواخر قرن شانزدهم از اروپا وارد خاورمیانه شد و به رغم کوشش‌هایی برای ممنوعیت آن، به سرعت توسعه یافت. در اوایل قرن هفدهم، ایرانیان روش سیگار کشیدن را به وسیله آب (قلیان) کشف کردند و علی‌رغم اعمال محدودیت ورود و استعمال آن از سوی حکومت شاه عباس، در جنوب کشور به کشت آن پرداختند. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۸۴)

در دوره قاجار، توتون و تنباکو یکی از بهترین اقلام صادراتی ایران محسوب می‌شد و خرید و فروش آن باعث اشتغال هزاران نفر گردید. این محصول در روستاها نیز یکی از محصولات پردرآمد بود و خرید به موقع آن با قیمت مناسب از سوی دولت، به عاملی مؤثر برای کسب درآمد و افزایش کشت این محصول تبدیل شد.

در این دوره، بخش اعظم توتون و تنباکوی ایران، یعنی حدود  $\frac{4}{5}$  آن به عثمانی صادر می‌شد. مقدار عمده آن، شامل تنباکوی قلیان می‌شد که در عثمانی و مصر بسیار مطبوع بود. این تنباکو عمدتاً در شهرهای شیراز، همدان، اصفهان و کاشان به‌عمل می‌آمد. اهمیت صادرات توتون به قدری بود که می‌توانست بهترین محصول صادراتی ایران قلمداد شود و بخش مهمی از درآمد سالانه کشور را به خود اختصاص دهد. این محصول چه در داخل و چه خارج از کشور همواره کالایی حائز اهمیت و سودآور بود. (رنانی - کرمانی ۱۳۸۰: ۳۷۲-۳۶۹)

در ایران سه نوع توتون تولید می‌شد: اولین نوع آن به نام «تنبک» یا «تنباکو» معروف بود که در قلیان‌کشی استفاده می‌شد، دوم «توتون چیق» بود و نوع سوم هم

### صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۹۳

برای ساخت «سیگار» مورد استفاده قرار می‌گرفت. توزیع جغرافیایی آن‌ها هم به این قرار بود: تنبک در جنوب فارس، اصفهان، کاشان، قم و نهاوند؛ توتون در کرمانشاه و کردستان و توتون سیگار در گیلان، مازندران، گرگان و آذربایجان. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۸۵-۳۸۴)

توتون بر اساس مصرف بر چند قسم بود: توتون سیگار، توتون‌های سیگار برگ تنباکو، توتون چپق، توتون پیپ، توتون جویدنی و انفییه. توتون‌های تجاری نیز که نوع مشخص آن، توتون ماخورکا (توتون کم کیفیت) بود و در روسیه کشت می‌شد. (شرکت دخانیات ایران، [بی تا]: ۳۹-۳۶)



### توسعه و نوسازی نظام تجاری ایران

در سال‌های اولیه دهه ۱۳۰۰ شمسی، مجلس اول شورای ملی برای اصلاح وضعیت اقتصادی کشور دست به اقداماتی زد که از جمله آنها، استخدام یک هیأت آمریکایی به سرپرستی دکتر میلیسپو بود. وی مسأله اصلاحات گمرکی را مورد توجه قرار داد و طی مصاحبه‌ای اعلام کرد تلاش خود را برای افزایش صادرات از طریق بهبود راه‌ها و صدور کالاهایی چون قالی، پنبه، تنباکو، برنج، ابریشم، حبوبات و سایر مواد خام پیگیری خواهد کرد. طبعاً حمایت از تجار داخلی گام مؤثری در افزایش تجارت خارجی بود.

در اسفند سال ۱۳۰۹ به علت کسری شدید موازنه بازرگانی خارجی و تأمین مخارج و هزینه‌های لازم برای احداث راه آهن سراسری، راه‌های شوسه و مخارج دفاعی که ضرورت کنترل ارز را الزامی می‌ساخت، «قانون انحصار بازرگانی خارجی» به تصویب

رسید. (اداره کل تنقیح و تدوین قوانین و مقررات، ۱۳۶۲: ۲۴۶) در ۲۰ اسفند همان سال «مستم قانون انحصار تجارت خارجی ایران» در ۱۸ ماده به تصویب رسید که به موجب آن دولت مجاز شد حق وارد کردن محصولات را که خود نمی‌خواست مستقیماً عهده‌دار شود، به وسیله جوازهای مخصوص به اشخاص یا مؤسسات تجاری واگذار کند. همچنین وارد کردن هر نوع محصولات طبیعی و یا صنعتی خارجه به ایران مشروط به شرط حتمی صادر کردن محصولات طبیعی و یا صنعتی ایران در حدود قیمت صادرات مذکور بود. (همانجا: ۲)

نخستین قانون مربوط به انحصار دخانیات در سال ۱۲۹۴ شمسی به تصویب مجلس رسید. بعدها در سال‌های ۱۳۰۲ ش. و ۱۳۰۷ ش. در این قانون تغییراتی داده شد و موازین مربوط به انحصار تحکیم گردید. بر اساس قانون مصوب اسفند سال ۱۳۰۷ ش. حق واردات و صادرات، خرید و فروش، ساختن و نگهداری، حمل و نقل «اجناس دخانیه»، «انواع کاغذ سیگار و متفرعات آن» در سراسر کشور در اختیار دولت قرار گرفت و مالیات‌هایی به عنوان «حق انحصار» وضع شد. (همانجا: ۴۷)

پیش از تصویب نهایی این لایحه در تاریخ ۲۵ تیر ۱۳۰۶ ش. «هیأت متحده توتون فروش تهران» (صنف سیگار فروش) در نامه‌ای خطاب به شاه، به لایحه انحصار دخانیات اعتراض کرده و از او خواستند برای جلوگیری از نابودی «یک میلیون جمعیت این صنف از تاجر و دکان‌دار و کارگر»، عامه افراد این صنف را به عواطف شاهانه مفتخر کند. (اسناد

## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۹۵

در سال ۱۳۱۵ یک گروه بیست نفره از کارشناسان یونانی برای توسعه توتون کاری و نظام بخشیدن به این امر استخدام شدند و در مهر سال ۱۳۱۶ نیز «مؤسسه انحصار دخانیات» تأسیس شد. (شرکت دخانیات ایران، [بی تا]: ۸۹)

صادرات توتون مانند هر کالای دیگری در سال‌های مختلف تحت تأثیر عوامل گوناگون دچار کاهش یا افزایش می‌شد. مثلاً صادرات به روسیه به ترتیب در سال ۱۹۱۰-۱۹۰۹م. (۱۲۸۹-۱۲۸۸ش.) ۴۸۶ هزار روبل، در سال ۱۹۱۱-۱۹۱۰م. ۵۱۸ هزار، در سال ۱۹۱۲-۱۹۱۱م. ۳۳۴ هزار، در سال ۱۹۱۳-۱۹۱۲م. ۴۳۷ هزار و در سال ۱۹۱۴-۱۹۱۳م. ۵۰۰ هزار روبل بوده است. (انتنر، ۱۳۶۹)

کل صادرات ایران در سال‌های ۱۳۰۶-۱۳۰۵ در «توتون‌های بزرگ» به ترتیب ۲۸۲۲۰۰۰ و ۱۹۴۸۰۰۰ قران بود و واردات کشور در سال ۱۳۰۵ در زمینه «توتون و سیگار» ۲۲۵۰۰۰۰ قران و در سال ۱۳۰۶ به ارزش ۲۲۴۸۰۰۰ قران بود. (وزارت بازرگانی، ۱۳۵۵: ۱۵-۱۴) در حالی که حجم کلی تجارت خارجی ایران در سال اقتصادی ۱۳۰۹-۱۳۰۸ش. / ۱۹۳۰-۱۹۲۹م. ۱/۳۹۶ تن متریک<sup>۱</sup> و در سال ۱۳۱۰-۱۳۰۹ش. / ۱۹۳۱-۱۹۳۰م. ۹۰۰ تن متریک تنباکو و توتون بود. (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰: ۳۱۰)

البته در دوره پهلوی، برخلاف دوره قاجار، توتون دیگر به عنوان یک کالای استراتژیک و در زمره اقلام مهم صادراتی ایران محسوب نمی‌شد. به عنوان مثال، در حالی که در سال ۱۳۱۷-۱۳۱۶ش. آمریکا با ۱۲۴ میلیون تن، نخستین کشور صادرکننده توتون محسوب می‌شد، کل صادرات توتون ایران در این سال تنها ۵ میلیون تن بود.

۱- تن متریک: یک واحد وزنی معادل ۰/۹۸۴۲۱ تن بزرگ است.

(بهرامی، ۱۳۱۷-۱۳۱۶: ۳۹۹) این مسأله در سایر آمار و ارقامی که از صادرات ایران در دوره پهلوی اول موجود است، به چشم می‌خورد و نشان می‌دهد توتون عمدتاً جزء اقلام مهم صادراتی نبوده است؛ به‌ویژه این که در این زمان نفت به عنوان یک کالای مهم برای صادرات مورد توجه قرار گرفت. مثلاً در فهرست صادرات ایران که برحسب اهمیت کالاها تهیه شده است، توتون و تنباکوهای ساخته شده با قیمت ۵۸۷۰۰۰ قران در سال ۱۳۰۳ ش. و ۴۴۴۰۰۰ قران در سال ۱۳۰۲ ش. تقریباً در انتهای فهرست قرار دارد. در همین سال، صادرات نفت و بنزین و سایر روغن‌های نفتی با رقم ۳۸۳۰۵۰۰۰۰ قران در صدر جدول قرار گرفته است. واردات تنباکو و توتون در سال ۱۳۰۳ ش. ۲۶۷۵۰۰۰ قران و در سال ۱۳۰۲ ش. ۲۳۳۲۰۰۰ قران بود. (سالنامه احصائیه تجارته ایران، ۱۳۰۴)

در سال ۱۳۰۳ ش. صادرات تنباکو و توتون برگ یا کوبیده به خارج از کشور، جمعاً ۳۴۷۸۹۷۹ قران بود که در این میان به ترتیب مصر و بین‌النهرین با ۲۷۱۲۸۲۱ و ۴۵۷۴۹۰ قران و سپس ترکیه با ۶۲۲۱۴ قران، بیشترین مقدار را از ایران وارد کردند. در مورد صادرات سیگار که حجم کلی آن ۳۲۸۵۲ قران بود، نیز روسیه با اختلاف زیادی با ۳۰۴۶۴ قران، بیشترین واردات سیگار را از ایران داشت و سرانجام در مورد سایر تنباکو و توتون‌های ساخته شده که رقم کلی آن ۵۸۷۵۷۰ قران بود، باز هم روسیه با مقدار ۵۷۲۵۹۹ قران واردات از ایران در صدر قرار داشت. (سالنامه احصائیه تجارته ایران، ۱۳۰۴)

در سال ۱۳۱۹-۱۳۱۸ ش. نیز درآمد حاصله ایران از صدور دخانیات ۱۸۰۰۰۰۰۰۰ ریال بود. (ساتن، ۱۳۴۴: ۳۵۴)

## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۹۷

به‌طور کلی در دوره پهلوی اول، توسعه و نوسازی شبکه نظامی کشور در صدر توجه دولت قرار داشت، توسعه صنعتی در مرتبه دوم و توسعه کشاورزی در پایین‌ترین رده سیاست و هزینه‌های دولتی بود. به این ترتیب، روشن است که صادرات محصولات کشاورزی نیز چندان مورد توجه نبود. با این حال این بدان معنی نیست که در دوره مورد بحث هیچ‌گونه تلاشی برای صدور محصولات کشاورزی ایران از جمله توتون و تنباکو صورت نگرفته است. در ادامه به گوشه‌ای از این تکاپوها اشاره می‌شود.

### چالش‌های پیش روی تجارت و صادرات توتون

همان‌گونه که اشاره شد، پس از وضع قانون انحصار دخانیات، دولت به عنوان متولی کلیه مبادلات تجاری و حل و فصل مشکلات مربوط به آن تبدیل شد. این امر جدای از تأثیرات سوء آن بر اقتصاد که موضوع این مقاله نیست، دولت را در عرصه صادرات و در تقابل با تجار داخلی در معرض مشکلاتی قرار می‌داد که در ادامه نگاهی به برخی از این چالش‌ها خواهد شد.

یکی از مشکلات رایج در صادرات، نوساناتی بود که گاه در مورد نرخ حقوق گمرکی رخ می‌داد. در سال ۱۳۰۴ ش. اخذ حقوق گمرکی اضافه بر مقدار توافق شده از تجار ایرانی صادرکننده تنباکو به عراق، موجب بروز نارضایتی‌هایی شد و وزارت امور خارجه نرخ دقیق میزان حقوق گمرکی را از اداره کل گمرکات درخواست نمود. طبق گزارش اداره گمرک در این سال، صادرات ایران به عراق شامل توتون چیق (منی ۵۰-۷ قران) توتون چیق بریده شده (توتون سائیده شده برای چیق ۶۵-۱ قران هر کیلو) و توتون

برگی (۹۵-۱ قران هر کیلو) بود. در حالی که عملاً بیش از این مقدار از تجار ایرانی اخذ می‌شد. (آرشیو سازمان اسناد ملی ایران، سند ۲۴۰۰۰۵۹۰۱)

در سال ۱۳۰۵ش. بخشنامه جدیدی در خصوص اخذ مالیات از توتون‌های صادراتی صادر شد، مبنی بر این‌که: «امتزاج چوب تنباکو به توتون چپق ممنوع است و اگر کشف شود، عین جنس ضبط و با اجازه مخصوص مرکز در حضور شهود تلف خواهد شد». این اقدام با توجه به ترکیب غیرقانونی مواد خارجی با توتون چپق صورت گرفت و میلیسیو برای جلوگیری از این عمل، تجار را مکلف نمود تهیه و سائیدن توتون را با حضور مفتش انجام دهند. (همان، سند ۲۴۰۰۱۴۸۲۱)

در سال ۱۳۰۷ش. دولت عراق باز هم مواعی برای ورود توتون ایران به این کشور به‌وجود آورد و آن، افزایش حقوق گمرکی بر توتون‌های ایرانی بود. طبق نامه وزارت مالیه، دلیل ناراضیاتی ایران «افزایش چهار آنه<sup>۱</sup> نسبت به هر کیلوگرم توتون‌های ساخته شده خارجه است. در صورتی که توتون‌های داخله فقط یک آنه تاکس [مالیات] تحدید<sup>۲</sup> اضافه شده است. از احصائیه رسمی گمرک عراق به خوبی معلوم می‌شود که ایران در واقع تنها مملکتی است که توتون ساخته نشده به عراق حمل می‌کند. لذا راه این فرض برای دولت باز است که اقدام دولت عراق از لحاظ جلوگیری از واردات مزبور است. توضیح آن‌که از میزان کل ۱۷۲۷۶ کیلوگرم توتون، ۱۷۳۳۵ کیلوگرم [احتمالاً عدد اشتباه است] به اسم ایران و از ۱۹۰ کیلوگرم تنباکو، ۱۸۳ کیلو متعلق به ایران

۱- از واحدهای اوزان رایج در هندوستان است که بر اثر ارتباط تجاری در ایران نیز مستعمل بود و بیشتر در توزین ادویه و جواهرات به‌کار می‌رود. وزن آن را در ایران برابر یک شانزدهم قیراط حساب می‌کنند. (دیانت، ۱۳۶۷: ۱۶)

۲- تحدید: حد گمرکی



## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۹۹

بوده است، ۴۱ [کیلو] گرم توتون و ۷ کیلوگرم تنباکوی بقیه از سوریه و عربستان، آن‌هم ظاهراً به توسط مسافرین وارد شده است.»

از آن‌جا که عراق پس از جنگ جهانی اول و تجزیه ترکیه جزء حوزه تجارت انگلستان به‌شمار می‌رفت، ایران مراتب اعتراض خود را به مسأله افزایش مالیات بر اجناس ایرانی به اطلاع سفارت انگلستان در تهران رساند و تهدید کرد میزان حقوق ورودی اجناس متعلق به عراق را اضافه خواهد کرد.» (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱۱ و ۷-۵-۳۸-۱۳۰۷ ش.) این رویه تلافی‌جویانه احتمالاً به رقابت ایران و انگلیس در منطقه مربوط بود که گاه بر تجارت در این حوزه تأثیر می‌گذاشت.

پس از انحصار دخانیات، دولت ایران نسبت به مسأله قاچاق توتون و تنباکو مراقبت بیشتری به‌عمل آورد. در سال ۱۳۱۰ ش. در گزارش کنسولگری ایران در طرابوزان به اداره انحصار دخانیات کردستان و کرمانشاه، خطر ورود قاچاق توتون طرابوزان به ایران را به علت رکود خریدار برای آن در داخل ترکیه گوشزد کرد. طبق این گزارش، توتون طرابوزان در داخل مرزها هم چندین بار به صورت قاچاق وارد شده بود. گزارش‌گر اضافه می‌کند که دولت ترکیه برای ساکت کردن رعایایش به صورت محرمانه به آنان کمک می‌کند تا توتون خود را از حدود ترکیه خارج و به‌طور قاچاق وارد خاک عراق و ایران نمایند. در واقع دولت ایران به نوعی با مسأله قاچاق دولتی توتون از سوی حکومت ترکیه روبه‌رو بود. (آرشیو سازمان اسناد ملی ایران، سند ۲۴۰۰۲۰۵۴۰)

در سال ۱۳۰۹ ش. تجار صادرکننده تنباکوی اصفهان به اداره کل انحصار دخانیات دولتی در مورد شایعه واگذاری امتیاز انحصار صادرات تنباکو به خلیل بک، یکی از اتباع

سوریه اعتراض کردند. البته وزارت مالیه، موضوع را تکذیب کرده و اعلام شد نسبت به صادرات تنباکو دستورات لازم و تسهیلات مقتضیه صادر خواهد شد.» (همان، سند

۲۴۰۰۱۴۹۵۷)

اگرچه وقایع بعدی نشان داد این تکذیبیه درست نبود و در سال ۱۳۱۱ش. به استناد قانون انحصار دولتی دخانیات، صدور انحصاری بخشی از کل محصول ولایت اصفهان «تحت شرایط معینه و در ازای تعهدات و التزامات چندی» به خلیل بک معتوق مزبور واگذار شد. (همان، سند ۲۴۰۰۲۰۷۱۶)

واگذاری این امتیاز بار دیگر با مخالفت گروهی از تجار اصفهان مواجه شد و از اداره مالیه اصفهان خواستار شدند امتیاز مزبور به خودشان واگذار شود که مورد قبول واقع نشد. در پی تهدید عدم فروش تنباکو به دولت نیز اداره مزبور پاسخ داد که حاضر است: «تنباکوی درجه اول را منی سیزده قران از تجار بخرد، یک شاهی هم زیادتر نمی تواند بدهد» بدین ترتیب، تجار شاکمی موفق به لغو امتیاز تبعه سوری نشدند. (همان، سند ۲۴۰۰۱۳۴۵۴)

پس از تصویب قانون انحصار دخانیات، تجار برای صدور تنباکو نیاز به کسب مجوز از اداره انحصار دخانیات داشتند. این روال اسباب دردسر تجار و حتی کشتکاران تنباکو را فراهم می کرد. چنان که در آذر سال ۱۳۱۱ش. تاجر بوشهری به نام علی اکبر سیدزاده کارزونی از مسئولین امر تقاضای صدور اجازه حمل ۳۰۰ بل تنباکوی منطقه دشتی و دشتستان به خارج از کشور را داشت و از تأخیرهای پیش آمده ابراز شکایت می کرد که

## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۱۰۱

این امر زیان تاجر و زارعین را در بردارد. در پاسخ، مؤسسه انحصار دخانیات اعلام کرد که در حال بررسی و مطالعه موضوع ۳۰۰ بل تنباکوی مورد اشاره این تاجر است.

موضوع صادرات توتون به ترکیه و عراق، در حدود سال‌های ۱۳۱۲ ش. پس از حذف تصدیق ورود به مملکت خارجه تسهیل شد. اما رقابت‌هایی که در این مسیر وجود داشت، اشکالاتی را پدید می‌آورد. میرزا محمود اوطمیشی، از تجار فعال در نامه‌ای به اداره کل تجارت (۱۴ آبان ۱۳۱۲ ش.) اشاره دارد «محصول ولایت ساوجبلاغ و مجاور آن با توتون‌های مخصوص سرحدی مجاور عراق و ترکیه مشابهت تام دارد و تشخیص آن در مملکتین مذکور غیرقابل است. عمل توتون به مملکتین امکان دارد، به نحوی که از سرحدات مجاور از قبیل سرحدات شاپور و قره عین برای ترکیه و سرحدات خانه، وزنه و سردشت برای عراق در قراء مجاور ایران به اسم محصول مملکتین مزبور با معاونت تجار آنها توتون را به معرض فروش درآورد... با این حال صادرات، علاوه بر عدم امکان خروج مال آن جاها به اسم محصول خارجه و بعد مسافت چطور می‌شود اقدام به صادرات توتون این ولایت کرد.» (صلح میرزایی، ۱۳۸۲: ۱۱۳-۱۱۲)

در گزارش کنسول ایران در ترکیه به تاریخ ۲ بهمن ۱۳۱۷ ش. برای مقامات ایرانی، به تمایل ترکیه به تجارت با ایران در زمینه توتون اشاره شده است: مدیرکل انحصار دخانیات ترکیه اعلام آمادگی کرده است پنجاه هزار کیلو تنباکو از ایران در قبال خرید جنس دیگری از ترکیه خریداری نماید، حتی چون دولت ایران فاقد توتون به خوبی

توتون صامسون<sup>۱</sup> هستند، ترکیه می‌تواند در عوض تنباکو، توتون صامسون به آنها بدهد. (همان، ۱۳۸۲: ۱۹۸-۱۹۶)

### قراردادهای خارجی و بازاریابی برای توتون ایرانی

در سال‌های مورد بحث، تلاش‌هایی هرچند پراکنده برای بازاریابی و معرفی توتون ایرانی در سایر کشورها از سوی سفارتخانه‌ها، کنسولگری‌ها و نمایندگی‌های بازرگانی ایران انجام می‌شد و گاه میان دولت ایران و نمایندگان شرکت‌های بازرگانی مستقر در ایران و یا شرکت‌های خارجی مذاکرات و قراردادهایی برای مبادله صورت می‌گرفت. در دوره پهلوی، سیاست دولت بیشتر معطوف به گسترش صنایع بود و به بخش کشاورزی توجه کمتری می‌شد و این نکته‌ای است که باید همواره در بحث مبادلات محصولات غیرصنعتی به آن توجه نمود. مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

در یکی از گزارش‌هایی که احتمالاً از کنسولگری ایران در بمبئی یا کراچی به وزارت خارجه ارسال گردیده است، به مواردی در مورد صدور توتون و سیگار ایرانی به هندوستان اشاره شده است. در بخشی از این گزارش تأکید می‌شود: «توتون‌های ایرانی که مخصوص هندوستان فرستاده می‌شوند، باید کاملاً گرم و گیرنده باشند. تا با طبع آنان جور درآید. بنابراین هرگاه توتون‌های ارسالی به هندوستان از توتون‌های ملایم باشد، احدی به آن اقبال نخواهد کرد. دوم، اینکه به دلیل بارش و رطوبت زیاد در هند

۱- توتون صامسون، نوعی توتون مرغوب بود که در ناحیه‌ای به همین نام در ترکیه کشت می‌شد. (بهرامی، ۱۳۱۷-۱۳۱۶: ۳۹۴)

### صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۱۰۳

باید سیگارت‌های ما طوری محکم پیچیده شوند که هنگام باران خراب نشود و رنگ کاغذ سیگارت تغییر نکند. در این گزارش، تجارخانه‌های «شاه»، «یزدانی» و «شاپور» به عنوان مهم‌ترین کمپانی‌های فروش سیگارت ایرانی در بمبئی یاد شده است. گزارش‌گر به تجار ایرانی توصیه می‌کند تجار ایرانی باید در ابتدای کار تحمل یک ضرری را به خود هموار کنند تا به تدریج بازاری در هند و بمبئی به‌دست آورده و ترتیب تهیه و جعبه‌بندی و غیره را خوب ملتفت شوند. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۳۱ و ۳۰-۱۸-۵۲-۱۳۲۰ش)

تجارخانه «برادران گرجی» در سال ۱۳۱۱ش. در کویته بلوچستان درصدد ترویج سیگارت ایرانی در هند برآمد و از کنسولگری ایران خواست با ورود ۲۰۰ هزار قوطی مقوایی (لغافه سیگار) از برلن به ایران موافقت و همکاری کند تا این لغافه در طهران با توتون پر شده و از طریق زاهدان به هندوستان صادر گردد. (آرشیو سازمان اسناد ملی ایران، سند ۲۴۰۰۲۰۷۱۶)

در همین سال، کنسول بلغارستان در استانبول به کنسولگری ایران اظهار نموده بود که در صورت موافقت ایران، توتون ایران و بلغار تحت نظر متخصصین با هم ترکیب شود تا توتونی مطلوب ذائقه اروپاییان به‌دست آید. در این دوره، در مناطقی از جمله ترکیه بین کشورهای فعال در این تجارت، رقابت نزدیکی در بازاریابی و عرضه توتون مرغوب وجود داشت. به نظر می‌رسد دولت ایران پاسخ مشخصی به درخواست مزبور نداد و کنسولگری ایران در استانبول نسبت به عدم پاسخ به پیشنهاد بلغارها از سوی ایران گلایه نمود. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۳۳ و ۲۸-۲۷-۵۲-۱۳۱۱ش)

در سال ۱۳۱۵ش. یک شرکت چینی نیز آمادگی خود را برای واردات بخشی از اقلام غیرنفتی ایران، از جمله توتون سیگار ایرانی به شرط آن که کیفیت و قیمت آن مناسب باشد اعلام کرد. (آرشیو سازمان اسناد ملی ایران، سند ۵۲۶-۰۰۰۲۶) در استانبول نیز کمپانی «واردات توتون شرق» در سالونیک از طریق کنسولگری ایران خواستار خرید توتون ایران و فروش آن در مراکز این کمپانی در پاریس و سایر کشورها شد. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۳۲-۱۸-۵۲-۱۳۱۵ش.)

در آبان سال ۱۳۱۵ش. سفارت ایران در مصر از وزارت امور خارجه خواست مجموعه‌ای از انواع توتون و سیگار ایرانی را با کمک معافیت سفارت از حقوق گمرکی برای تجارتخانه «جورج کیریاکو» در اسکندریه بفرستد تا در صورت موافقت و پذیرش این تجارتخانه، نسبت به صادرات توتون ایران به مصر اقدام شود. (همان، ۱۴-۱۸-۵۲-۱۳۱۵ش.)

در سال ۱۳۱۸ش. طرح قرارداد بین شرکت مرکزی در ایران و تاجری به نام حسین صبری پاشا منعقد گردید که طی آن، صبری پاشا به مدت ۵ سال می‌توانست بر اساس قوانین، مقادیری کالاهای ایرانی از جمله خرما، فرش، خشکبار و توتون به مصر و سودان صادر کند و در مقابل معادل بخشی از صادرات خود کالاهایی مانند آهن‌آلات و چای در حدود سهمیه وارد کند. پاشا مختار بود که در صورت تمایل، توتون ایران را علاوه بر مصر و سودان، در بازار سایر کشورها نیز به فروش برساند. به‌علاوه وی مکلف بود برای شناساندن محصولات ایران در بازارهای مصر و کشورهای همجوار تبلیغات لازم به‌عمل آورد. این قرارداد در جلسه هیأت وزیران نیز به تصویب رسید. (آرشیو سازمان اسناد ملی ایران

## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۱۰۵

در سال ۱۳۱۸-۱۳۱۷ش. شرکت فروشتال آلمان مستقر در ایران به نمایندگی بنگاه تجاری کاوسل ویکروگه موفق به انجام معامله با دولت ایران و صدور ده تن توتون به آلمان به قیمت هر کیلو یک مارک گردید. بهای این معامله به‌طور پایاپای با دولت محسوب شد. در همان زمان، نمایندگی بازرگانی دولت ایران در آلمان مأمور بازاریابی و ایجاد رقابت بین شرکت‌های آلمانی برای فروش توتون ایران شد، اما به نتیجه چندان مطلوبی نرسید. علت این امر در گزارشی تشریح گردید. توتون ایران زیاده مطلوب طبع آلمانی‌ها نبود و قیمت آن نیز گران بود و در رقابت با توتون‌های روسیه بازاری نداشت.

(آرشیو سازمان اسناد ملی ایران، سند ۲۴۰۰۱۵۶۵۱)

در شهریور سال ۱۳۱۸ش. کنسول ایران در ازمیر گزارش مبسوطی راجع به نمونه توتون‌های ارسالی ایران به این کنسولگری ارائه داد و خواستار ایجاد تغییراتی در نحوه کشت توتون‌های ایرانی به منظور رقابت با توتون‌های مرغوب آناتولی شد. در گزارش مزبور آمده است: نمونه توتون صامسون نسبت به دو نمونه توتون‌های ترابوزان و نیکاک<sup>۱</sup> خیلی بهتر است، اما اگر تغییرات اساسی در وضع کشت و محل کشت این توتون داده شود، نتایج قابل توجهی به دست می‌آید. از این رو رنگ توتون‌های ارسالی باید زرد و نزدیک سرخ باشد و آتش زدن یک سیگارت ترکیبی از این توتون‌ها به فوریت و به سهولت انجام پذیرد. در این صورت می‌توان امید داشت که اگر بتوانیم جنس توتون خودمان را با استعداد شایانی که دارد مطابق احتیاجات و طبع بازارهای خارجه اصلاح و آماده سازیم، خواهیم توانست بازارهای خیلی عمده را برای صادرات توتون ایران تحصیل

## ۱۰۶ فصلنامه تاریخ روابط خارجی

نماییم. برای این منظور می‌توان اشخاص مستعد و آگاه را به ازمیر اعزام کرد و دوره‌های عملی کشت توتون تحت سرپرستی و نظارت متخصصین خارجی را برگزار کرد. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱۸ و ۱۶-۴-۵۲-۱۳۱۸ ش.)

کنسولگری ایران در عراق نیز در گزارشی مربوط به بازاریابی توتون ایران در آن حدود اشاره دارد که تا مهر ماه سال ۱۳۱۸ ش. انحصار دخانیات در عراق معمول نشده و ورود توتون و سیگار به خاک عراق آزاد بوده است که با دریافت مالیات‌های مقرر در جریان بوده است. این گزارش برای صدور سیگار ایرانی به عراق توجه به طعم سیگار، شکل بسته‌بندی و استحکام قوطی‌های سیگار را متذکر شده است. (همان ۱۵ و ۱۴-۴-۵۲-۱۳۱۸ ش.)

در سال ۱۳۱۷ ش. توتون ایران در فلسطین نیز مشتری داشت. در این سال، محمد سعید الحجاج عبد خواستار اعلام شرایط ایران برای خرید ۴۰۰ کیسه تنباکوی اصفهان شد که «۲۵ درصد آن از نوع چهار دسته و مابقی از جنس اعلاء و قرمز رنگ باشد.» کنسولگری ایران در فلسطین و شرق اردن، خواستار حمایت اداره انحصار دخانیات ایران از وی شد و در این رابطه شکایت کرد که با زحمت بسیار موفق شده است وی را تشویق به خرید تنباکوی ایران کند و او از ایران تنباکو خریده است. اگرچه هر دفعه تنباکویی که حمل شده است، نواقصی داشته و باعث شکایت او شده است. اما آخرین محموله ارسالی برای این تاجر گذشته از این که جنس سابق نبوده، موجب زیان نامبرده هم شده است. چنان چه این موضوع پی‌گیری نشود نه فقط محمد سعید الحجاج، بلکه تاجر



## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۱۰۷

دیگری هم خریدی نخواهد کرد و بازار فروش تنباکوی ایران در فلسطین از بین خواهد رفت. (همان، ۲۲-۴-۵۲-۱۳۱۸ش.)

در دی ماه سال ۱۳۱۸ش. تجارتخانه استیفانی در تهران برای فروش توتون و تنباکوی ایران در آمریکا با شراکت تجارتخانه بدل و پسران - در شهر ونستون آمریکا - خواستار مساعدت سفارت ایران در واشنگتن با تجارتخانه بدل گردید. وزیر خارجه ایران با این تقاضا موافقت کرد. (همان، ۲۰-۱ تا ۲۴-۱-۵۲-۱۳۱۸ش.)

در آذر ماه سال ۱۳۱۸ش. وزارت دارایی از وزارت امور خارجه خواست با توجه به مناقصه اداره انحصار دخانیات هنگری [مجارستان] برای خرید توتون خارجی از فروشندگان مهم توتون از جمله بلغار و ترکیه، به انحصار دخانیات ایران نیز اطلاع داده شود که نمونه‌های توتون صادراتی ایران را که با توتون‌های کشورهای نامبرده برابری می‌نماید، با پیشنهاد لازم تهیه و ارسال دارد و در حد امکان تلاش کند تا نظر کمیته را که از طرف دخانیات هنگری برای بررسی توتون‌های خارجی اعزام می‌شود، نسبت به توتون‌های ایران جلب نماید. (همان، ۳۶-۱ تا ۴-۱-۵۲-۱۳۱۸ش.)

در سال ۱۳۱۹ش. شرکت ایرانی اشکودا نیز درخواست نمونه و بهای توتون داخلی برای صادرات نمود. در مکاتبات مربوط به درخواست این شرکت، مقدار توتون سالانه برای صدور به کشورهای خارجی در سال مالی ۱۳۲۰-۱۳۱۹ش. ۱۵۰۰۰۰ کیلو و بهای فروش این توتون‌ها از ۱۳ ریال تا ۴۰ ریال برای هر کیلو متغیر بود. (آرشو سازمان اسناد ملی ایران، سند ۲۴۰۰ ۲۰۵۴۰)

در اوج جنگ جهانی دوم بنا بر تقاضای نماینده وزارت دارایی ایران در آمریکا، مقرر شد ایران حدود ۱۰۰ عدل توتون به عنوان نمونه به یک بنگاه تجاری که تقاضای خرید توتون و نمایندگی انحصاری فروش توتون ایران در آمریکا را داشت، ارسال کند. اما از ۵۰۰ عدل درخواست شده در نهایت به دلیل هزینه‌های زیاد حمل و نقل در ایام جنگ و هزینه انبارداری و فقدان درخواست خرید قطعی، حدود ۲۴ کیلو توتون از چهار نوع سامسون و رشتی توسط اداره صادرات توتون و تنباکو به نیویورک ارسال گردید که آن هم در دریا غرق شد. در گزارش وزارت بازرگانی به وزارت امور خارجه (۱۳۱۲ش)، اظهار شده است که توتون، تنباکو، سیگار و سیگارت در ردیف کالاهایی است که طی ۲۰ سال اخیر از ایران به آمریکا صادر شده و در صورت افزایش تسهیلات و امتیازات، امکان صدور آنها بیشتر خواهد شد. طبق تخمین اداره کل توتون، قرار بود برای سال ۱۳۲۱ش. حدود دویست و پنجاه هزار کیلو توتون صادراتی از انواع آن آماده صدور شود. (همان، سند ۲۴۰۰۲۰۵۱۶)

در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۹ش. قراردادهایی بین وزارت دارایی ایران و چند شرکت خارجی به منظور فروش توتون ایران منعقد شد؛ از جمله پیمان فروش یکصد تن توتون موجود ایران در هامبورگ به تجارتخانه هولمان و شرکاء به نمایندگی تجارتخانه هاینریخ روست، مقیم تهران، بخشی از مفاد آن قرارداد بدین شرح بود: وزارتخانه تعداد ۴۱۴۵ عدل توتون سیگارت موجوده در هامبورگ را به وزن تقریبی ۱۰۰۰۰۰ کیلو که هزار عدل آن درجه یک، دو هزار عدل درجه دو و یک هزار و صد و چهل و پنج عدل آن درجه سه است، به بهای معینه می‌فروشد و خریدار خریداری می‌نماید. نیز بهای توتون

## صادرات توتون در عصر پهلوی اول ۱۰۹

نامبرده طبق توزین ثانوی که در هامبورگ با حضور نماینده بازرگانی دولت ایران توزین خواهد شد، پس از وضع دو درصد بابت ظرف از قرار هر کیلو هشتاد فینک<sup>۱</sup> محسوب خواهد شد.

همچنین طی مذاکراتی که بین وزارت دارایی ایران و نمایندگی بازرگانی شوروی در تهران انجام شد، قرار اولیه‌ای مبنی بر معامله حدود ۵۸۳۰۰۰ کیلو توتون سیگار مانی پوله شده<sup>۲</sup>، شامل توتون در انواع صامسون، تربیزند، تیکلاک، رشتی و تنکاء<sup>۳</sup> با قیمت‌های مختلف و مقداری توتون دیگر در عدل‌های ۲۵ کیلویی از همان انواع گذاشته شد که گران‌ترین آنها، توتون صامسون درجه یک به قیمت هر کیلو ۳۰ ریال - یک دلار آمریکایی - ذکر شده است. به‌علاوه برای فروش مقدار قابل توجهی توتون مانی پوله نشده درجات پایین که طبق اظهار نماینده وزارت دارایی برای تهیه سیگار برگ‌گی و توتون پیپ قابل مصرف است، اعلام آمادگی شد.

در موردی دیگر، کنسرسیوم کامپساکس برای خرید ۳۷۵ تن توتون ایران - از نوع توتون رشتی و تنکای قدیمی - و نیز ارسال آن به بازار اسکاندیناوی و پرداخت ۳۰ درصد بهای توتون‌ها به وسیله ارز - لیره انگلستان - اعلام آمادگی کرد. وزارت دارایی با بررسی موضوع، معامله را به نفع ایران دانست و برآورد کرد که در صورت انجام این معامله، ایران معادل ۲۷۲۳۶۶۵ ریال و ۱۴۳۷۶ لیره انگلیسی سود خواهد کرد. طبق مندرجات سند، این معامله به انجام نرسید، زیرا وزارت دارایی اشعار داشت که نمی‌تواند

۱- فینک یا فینینگ: واحد پول کشور آلمان معادل یک صدم مارک

۲- فرآوری شده / Manipulate

۳- انواع مختلف توتون

توتون‌های مورد تقاضای کامپساکس را به بهایی کمتر از ۲۱ ریال به فروش برساند.  
(همان، سند ۲۴۰۰۱۱۷۴۷)

در سال ۱۳۱۹ش. کنسول فنلاند در ایران آمادگی کشور متبوع خود را برای خریداری ۶۰ تن توتون ایران و صدور کاغذ سیگار در مقابل آن به ایران اعلام داشت.  
(همان، سند ۲۴۰۰۰۸۶۵۶) در مورد قبول یا رد این تقاضا از سوی ایران، اطلاعی در دست نیست.

در سال ۱۳۱۸ش. ایران درصدد بازاریابی برای فروش مواد دخانی به افغانستان برآمد. در راستای این تصمیم، کاظمی سفیر ایران در کابل با اشاره به اعتیاد اکثر اهالی افغانستان به «چلم» - نوعی قلیان - و سیگارهای ساخت هند و لندن در افغانستان می‌نویسد: «چون توتون سیگار ایرانی مورد پسند معتادین سیگار می‌باشد، ممکن است در صورت موجود بودن سیگارهای ایران، بیشتر توجهی به آن شود و رواجی پیدا کند.» در ادامه، درخواست اعزام یک نماینده به کابل برای مطالعه وضعیت بازار این کشور و انجام اقداماتی برای ترویج سیگارهای ایرانی در افغانستان مطرح می‌شود. فردی به نام مارکف مقدم از ایران به همراه ۱۰۰ هزار عدد سیگار و سیگار برگ با منظور داشتن ۵۰٪ تخفیف صدور کالاهای دخانیاتی ایران به افغانستان به این کشور اعزام شد.

بر طبق اظهارات وزیر دارایی ایران، هدف دیگر این رایزنی‌ها معطوف به «تأسیس و به‌کار انداختن ماشین‌های سیگارپراکنی در داخله افغانستان برای مصرف توتون‌های ایرانی» بود. پس از انحصار دخانیات ایران، دولت تعدادی ماشین‌آلات سیگار خریداری

کرده بود و حال وزارت دارایی در نظر داشت از این دستگاه‌های مازاد در افغانستان استفاده کند. تا افزون بر صدور توتون ایران و فروش آن در افغانستان بازار دائمی برای توتون ایران در افغانستان و کشورهای مجاور آن بدست آورد. (همان، سند ۱۵۱۹۶-۲۴۰۰)

### نتیجه

دوره پهلوی اول سرآغاز حرکت اقتصاد ایران به سوی اقتصاد تک محصولی و وابسته به نفت بود. از سوی دیگر، مداخله دولت در اقتصاد، شکل تازه‌ای به خود گرفت و با گسترش نقش کنترلی دولت در این زمینه و انحصار تجارت در بسیاری از عرصه‌ها، وارد مرحله جدیدی شد. با این وجود، تحت تأثیر انحصارات در بخش‌هایی از اقتصاد، تجارت محصولات غیرنفتی ایران از جمله توتون نیز مدنظر قرار گرفت.

تجارت خارجی توتون در این دوره دست به گریبان رقابت شدید رقبا بود. در منطقه کشوری چون ترکیه در حوزه کشت و صنعت و صادرات توتون بسیار فعال بود. با این حال تلاش برای بازاریابی توتون ایرانی همواره مورد توجه بود، چنان‌که رایزنی نمایندگی‌های بازرگانی ایران در نقاط مختلف جهان در این زمینه فعالیت می‌کردند. این رایزنی‌ها کشورهایی چون آلمان و ترکیه را دربر می‌گرفت که اولی در حوزه مناسبات تجاری و سیاسی ایران در دوره پهلوی اول بسیار مورد توجه بود و دومی علاوه بر روابط همسایگی، در صادرات توتون نیز مطرح بود. علاوه بر این، بازاریابی ایرانی‌ها تا آن سوی آب‌ها در کشورهای حوزه اسکاندیناوی و آمریکای شمالی نیز فعال بود.

موفقیت در این عرصه‌ها بیشتر تابع شرایط مختلفی چون وضعیت تجارت جهانی شرایط سیاسی و اوضاع داخلی تجارت بود. به‌طور کلی پیروی از اصل همزیستی مسالمت‌آمیز و پرهیز از درگیری و مناقشه با همسایگان در بُعد سیاست خارجی و همچنین تلاش برای برقراری ارتباط با یک نیروی سوم غیر از بریتانیا و شوروی، افق‌های تازه‌ای را برای شکل‌گیری روابط تجاری جدید برای ایران گشود. البته باید توجه داشت که در این مقطع زمانی، برخلاف دوره قاجاریه، توتون تا حدی اهمیت خود را به عنوان یک کالای استراتژیک از دست داده بود و همین مسأله، تجارت خارجی این کالا را متأثر می‌نمود.



## منابع و مأخذ

### کتاب‌ها:

- اداره کل تنقیح و تدوین قوانین و مقررات (۱۳۶۲)، مجموعه قوانین و مقررات واردات و صادرات، تهران: نخست وزیری.
- انتنر، مروین ل. (۱۳۶۹)، روابط بازرگانی روس و ایران (۱۹۱۴-۱۸۲۸) چاپ اول احمد توکلی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- بهرامی، تقی (۱۳۱۷-۱۳۱۶)، فرهنگ روستایی یا دائرةالمعارف فلاحتی، تهران: شرکت چاپ خودکار.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴)، تجار، مشروطیت و دولت مدرن، چاپ اول، تهران: نشر تاریخ ایران.
- خلیلی خو، محمدرضا (۱۳۷۳)، توسعه و نوسازی در دوره رضا شاه، چاپ اول، تهران: جهاد دانشگاهی.
- دیانت، ابوالحسن (۱۳۶۷)، فرهنگ تاریخی سنجش‌ها و ارزش‌ها، تهران: نیما.
- رنانی، قاسم و قنبرعلی کرمانی، (۱۳۸۰)، تجارت در دوره قاجاریه، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- ساتن، الوین (۱۳۴۴)، رضا شاه کبیر یا ایران نو، ترجمه: عبدالعظیم صبوری، تهران: چاپخانه تابش.
- سالنامه احصائیه تجارتی ایران، ۱۳۰۴
- شرکت دخانیات ایران [ابی تا]، کشت و صنعت توتون در ایران، [ابی جا].
- شرکت سهامی معاملات خارجی وزارت امور خارجه (۱۳۵۵)، تاریخچه معاملات خارجی ایران، [ابی جا]: وزارت بازرگانی.
- صلح میرزایی، خدیجه (۱۳۸۲)، اسنادی از روابط ایران و ترکیه، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، چاپ اول، یعقوب آژند، تهران: گستره.
- گل محمدی، احمد (۱۳۸۰)، اسنادی از ارز و انحصار تجارت خارجی در دوره رضا شاه، تهران: اداره کل آرشیو اسناد و موزه دفتر رئیس جمهور.

معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس جمهور (۱۳۸۰)، اسنادی از انجمن‌های بلدی تجار و اصناف، جلد اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. (۱۳۸۰)، اسنادی از ارز و انحصار تجارت خارجی در دوره رضاشاه (۱۳۱۱-۱۳۰۵ هـ.ش)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

#### اسناد:

آرشیو اسناد وزارت امور خارجه ایران.  
آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.



مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی